

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИДА МОНОЛОГИК НУТҚНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

ОЛИМЖОН ЕШИМБЕТОВ

Тошкент гуманитар фанлар университети ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада бошланғич синф ўқувчиларида монологик нутқни ривожлантиришнинг илмий-назарий асослари борасида атрофлича фикр-мулоҳаза юритилди. Турли хил дидактик ўйинлар ва уларни таълим жараёнида мақсадли қўллашнинг интерактив жиҳатлари тадқиқ қилинди. Айниқса, монологик нутқ ўстиришда кузатиш ва баҳолаш механизмига алоҳида эътибор берилди.

Таняч атамалар: нутқ, кўникма, таҳлил, метод, тасаввур, интерактив, педагогик технология, талаффуз, талқин, тажриба, синов

Ёш авлоднинг интеллектуал салоҳиятини ривожлантириш глобаллашув давридаги долзарб муаммолардан бири бўлиб, ўзаро муносабатларда фикрни изчил, аниқ, лўнда ва тўғри баён этиш билан боғлиқ кўникма ва малакаларни илғор технологиялар воситасида такомиллаштиришни талаб этади. Бу эса, албатта, таълимнинг қуйи босқичларидан бошлаб нутқ ўстиришга доир самарали ёндашувларни мақсадли қўллаш механизмига эҳтиёж туғдиради. Бизга маълумки, бошланғич синф ўқувчиларини тўғри таълим-тарбия қилишдек заҳматталаб, мураккаб жараён йўқ. Негаки, бола тарбияси Абу Али Ибн Сино алоҳида таъкидлаганидек, **“болани туғилган ониданоқ тўғри тарбия қилмаса, ота-она кечиккан ҳисобланади”**. Бу ҳар бир ўқувчи учун ўта муҳим ва мураккаблигини ҳеч қачон эътибордан чеккада қолдириб бўлмайди. Хўш, бошланғич синф ўқувчилари мактаб остонасига қадам қўяр экан, аввало, ёзиш ва талаффуз қилиш, фикрлаш қобилияти шаклланган ҳолда қадам қўяди. Бу биринчи давр. Биринчи синфда **“Алифбе”, “Ўқиш китоби”, “Аτροφимиздаги олам”, “Қизиқарли математика”, “Табиатга саёҳат”, “Тарбия”** сингари фанларни мантиқий изчилликда ўзлаштира боради. Бу эса иккинчи давр. Биринчи ва иккинчи оралиғида тизимли мантиқий ўрнатмас эканмиз, ҳеч қачон кутилган натижа бермайди. Бошланғич синф ўқувчилари (қорақалпоқ гуруҳлари)да ижодий кўникмани шакллантиришнинг жуда кўплаб қирралари мавжуд. Шулардан бири – монологик нутқ. Монологик нутқни шакллантиришда, аввало,

нималарга эътибор қаратиш керак. Биринчидан, оилада болалар – телевизор томоша қилишади. Оинаижаҳон қаршисида турфа хил кўрсатувларни томоша қилиб ҳам монологик нутқини ривжолантиради. Ўзларининг севимли эртақ, мултфильм қаҳрамонлари каби фикрлай бошлайди. Уларнинг ижобий, инсоний фазилатларидан тўлқинланади. Иқтидори камол топиб, аста-секинлик билан ривожланиш босқичига ўтади. Айнан ўша даврда ўқитувчи юз карра фаоллик билан бола руҳиятини, зехниятини аниқлаб, унга ёндашувни тўғри ва тизимли йўлга қўймаса, кутилган натижага эришиш қийинлашади. Тасаввур қилинг, 5-6 ёшга тўлган мурғак қалбида ёвузлик қаршисида кўрқув, эзгулик қаршисида кувонч туйғулари пайдо бўлади. Бу ҳолат кўпинча эртақлардаги қаҳрамонларнинг хатти-ҳаркати, феъл-атвори, тутим ҳамда истаклари таъсирида шаклланади. Атрофда содир бўлаётган воқелик (ҳодиса) бола руҳиятини бениҳоя ўзгартириб юбориши тайин. Биз ушбу мақолада монологик нутқни ўчтиришнинг назарий ва амалий қирраларини ёритишни мақсад қилдик.

Айтиш жоизки, ранг-тасвир ва амалиёт ишлари билан узвий олиб борилса, натижада бола нутқи теранлашади. Сўзни талаффуз қилишга одатланишади. Мантиқий фикрлаш тарзи ривожланади. Оламдаги ҳодисаларга баҳо беришда теранлашади. Негаки, оилада олиб бўлган таълим (оғзаки суҳбат)ни мактабда кундалик фаолиятида қўллайди. Шунинг учун болаларнинг ёш ва фикрлаш хусусиятига қараб таълим беришни йўлга қўйиш лозим.

Мактабларда жуда кўплаб муаммолар бор. Вақт эса тиғиз ҳамда камлик қилади. 20 та ўқувчининг ўрнига 35 нафар ўқувчи таълим олишади. Хўп, натижа ва сифат кўрсатгичи қандай оқибатларга олиб келишини ўзингиз ўйлаб кўришингиз мумкин.

ДТСда “Болажон” таянч дастурида бадий адабиётнинг муҳим натижаларни бериши киритилган. Зеро, бадий адабиёт болаларнинг монологик ва диалогик нутқини ўстиришда муҳим атрибут саналади. Мисол тариқасида, истаймизми йўқми, инсон жим турган пайтида ўз-ўзи билан мулоқот олиб боради. Болалар-чи? Болалар эса тасавур ва хаёлот оламида бениҳоя кенгликларга сайр қилади. Адабий эртақ қаҳрамонлари каби – мард, жасур, олижаноб, ватанпарвар, иқдтироли, кашфиётчи, моҳир учувчи сингари ўзида ички қониқиш ҳиссини шакллантиради.

П.ф.н., доц. Л.Миржалолова шундай ёзади: “Нутқнинг товуш маданиятини шакллантириш болаларнинг боғланишли нутқини ривожлантиришда муҳим ўрин эгаллайди. Мактабгача ёшдаги болалар кўпинча с-з, п-ф, т-д, п-б, у-ў, х-х, қ-ғ товушларини талаффуз қилолмайдилар. Нутқ жараёнида кетаппан – кетяппан,

Ҳожахон – Шоҳжахон, Йўстам – Рустам, қалға – қарға каби талаффуз этишда йўл кўядиган хатоликларнинг олдини олиш, яъни тўғри талаффуз этишга йўллаш, овоз баландлигига, товуш суръатига эътибор бериш методик жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга. Баъзи болалар ўзидан кичикларни жеркиб, овозини кўтариб муомала қиладилар. Шунда улар талаффузига эътибор қаратиш, нутқ маданиятига, меъёрда сўзлаб, муомала қилишга ўргатиш зарур. Чунки болаликда таркиб топган муомала маданияти инсон умрининг охиригача муҳрланиб қолади”¹. Дарҳақиқат, болаларнинг монологик нутқини мактаб остонасига илк қадам кунгача ҳам ривожлантириш муҳим вазифалар сирасига киради. Айнан мана шу таълим бола нутқини янада ривожлантириш учун муҳим таомиллардан бири саналади.

Монологик нутқ бадиий асар ва турли хил ўйинлар негизида ҳам ривожлантирилади. Айниқса, болаларни сайр қилдириш орқали нималарни кўрдингиз, нималарни тасаввур қилдингиз, нималарни билиб олдингиз деб, оғзаки суҳбат қуриш асосида ҳам англаш мумкин. Чунончи болалар – кўриш, кузатиш, тасаввур қилиш негизида жуда кўп сир-билимларни билиб олишади. Масалан: **нимани кўрдингиз? Нимани англадингиз? Нимани тушунмадингиз?** Қабилида савол-жавоб қилинса монологик нутқи бир қадар тиниқлашади. Натижада кўрганини, кузатганини, тасаввурини бемалол баён қилишда иккиланишларга дуч келмайди. Тўғри талаффуз қилиш малакаси ҳам бироз чархланиб, тил бойлиги оширилади.

“Кузатишлардан маълумки, кичик ёшдаги болалар нутқи тафаккурни ривожлантириш билан боғлиқ равишда амалга оширилади. Тилни тўғри ўрганиш, унинг грамматик тузилишига эътибор бериб сўзлашиш, болаларда эркин муҳокама юритиш, саволлар бериш, бошқалардан эшитган фикрлари юзасидан хулосалар чиқариш, нарса ва ҳодисалар ўртасидаги боғланишнинг турли кўринишларини англаб этишга олиб келади. Болалар боғчасида соғлом, табиий муҳит яратиш, уларнинг тўғри муомалага киришиши, бошқалар билан гаплашиш иштиёқининг ортишига туртки бўлади. Бунинг учун болалар нутқининг шаклан ва мазмунан мантиқий бирлигига эришиш муҳим бўлиб, улар қуйидагилардан иборатдир”². Бинобарин, мазкур иқтибосда бир неча тавсиявий характердаги масалалар ўз ечимини топиши муқаррар. Биринчидан, ўқитувчи ва ўқувчи ҳамкорлигининг муҳимлиги.

¹Миржалолова Л. *Мактабгача шдаги болаларнинг монологик нутқини ўстириш.* –Т.: НДПУ. Услубий кўрсатмалар2015. –Б.7-8.

²Бошлангич синфларда синфдан ташқари тадбирлар ташкил этишининг инновацион усуллари//www.library.ziyonet.uz.2014//

Иккинчидан, таълимда соғлом муҳитни шакллантириш. Учинчидан, тўғри муамола маданиятини қарор топтириш лозим. Негаки, айнаш шу жиҳатлар бўлмаса таълим ва тарбия жабҳасида янгранлик вужудга келади.

Умуман, бошланғич синф ўқувчиларида монологик нутқни ўстиришнинг онгли механизми ҳамиша кучли потенциал тажрибани тақозо қилади. Айниқса, ўқитувчи ва ўқувчи ҳамкорлиги, мавжуд муаммоларни вақтида бажариб боришга кенг йўл очади. Нутқ ўстиришнинг дидактик тамойилларидан унумли фойдаланиш ҳамда дарс тизимини тўғри ташкил қилиш учун интерактив методларни ҳам қўллаш кенг имкониятларни тухфа қилади. Бир томондан, тизимли ташкиллаштириш, иккинчи жиҳатдан мантиқий изчиллик, учинчидан, замонавий педагогик технологияларни таълим жараёнига жалб қилиш муҳим аҳамият касб этади. Зеро, монологик нутқни ўстириш – ўқувчи тасаввурини юксалтиришнинг энг муҳим шартларидан бири эканлиги ойдинлашади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Миржалолова Л. Мактабгача шдаги болаларнинг монологик нутқини ўстириш. –Т.: НДПУ. Услужий кўрсатмалар2015. –Б.7-8.
2. Бошланғич синфларда синфдан ташқари тадбирлар ташкил этишнинг инновацион усуллари//www.library.ziynet.uz.2014//

